

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ
ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΙΕΡΑ ΜΕΓΙΣΤΗ ΜΟΝΗ
ΒΑΤΟΠΑΙΔΙΟΥ

ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ

‘Ο homo
universalis
του Νέου
‘Ελληνισμού

300 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΟΥ
ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΗ (1716-2016)

ΑΘΗΝΑ 2018

ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ

Ο ΗΜΟ UNIVERSALIS ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Χαλκογραφία ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν:
Εὐγένιος Βούλγαρης, *Ἡ Λογικὴ ἐκ Παλαιῶν τε
καὶ Νεωτέρων συνερανισθεῖσα*, Λιψία 1766.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ
ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ
ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΙΕΡΑ ΜΕΓΙΣΤΗ ΜΟΝΗ
ΒΑΤΟΠΑΙΔΙΟΥ

Εὐγένιος Βούλγαρης

Ὁ homo universalis τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ

300 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΟΥ (1716-2016)

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Χαρίτων Καρανάσιος

ΑΘΗΝΑ 2018

© Κέντρον Ἐρεϋνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ / Ἀκαδημία Ἀθηνῶν
Ἴερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου

Σελιδοποίηση: Χαρίτων Καρανάσιος

ISBN: 978-618-5314-05-7

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- Προλογικό σημείωμα Ἀκαδημαϊκοῦ Χρύσας Μαλτέζου 11
- Προλογικό σημείωμα Ἀρχιμανδρίτη Ἐφραίμ, καθηγουμένου
τῆς Ι.Μ.Μ. Βατοπαιδίου 13
- Πρόλογος 17
- Πρόγραμμα Ἡμερίδος 19

Διαδρομὲς καὶ χειρόγραφα

ΧΑΡΙΤΩΝ ΚΑΡΑΝΑΣΙΟΣ

Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης ὡς homo universalis
καὶ νοῦς τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ 27

ΑΡΧΙΜ. ΕΦΡΑΙΜ ΒΑΤΟΠΑΙΔΙΝΟΣ

Εὐγένιος Βούλγαρης (1716-1806), ὁ φωτιστὴς τοῦ Γένους 47

ΕΛΕΝΗ ΑΓΓΕΛΟΜΑΤΗ-ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗ

Οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη
πρὸς τὸν πατριάρχη Κύριλλο Ε΄ 61

ΜΠΟΡΙΣ Λ. ΦΟΝΚΙΤΣ / Борис л. Фонкич

Αὐτόγραφα τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως
σὲ συλλογὲς τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Οὐκρανίας 119

ΙΛΙΑ ΧΑΤΖΗΠΑΝΑΓΙΩΤΗ-SANGMEISTER

Τὰ χρόνια τῆς Χερσῶνας (1781-1788):
συμβολὴ στὴ βιογραφία τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη 143

ΕΙΡΗΝΗ ΒΟΖΝΕΣΕΝΣΚΑΓΙΑ / ИРИНА ВОЗНЕСЕНСКАЯ	
<i>Ἡ ἐκτέλεση τῆς διαθήκης καὶ ὁ τάφος τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη</i>	
<i>στὴ Λαύρα Ἀλεξάνδρου Νιέβσκι στὴν Ἁγία Πετρούπολη</i>	181

ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ	
<i>Τὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα τῆς Ἀθωνιάδος Ἀκαδημίας.</i>	
<i>Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ μνημείου καὶ μερικὲς σκέψεις</i>	
<i>γιὰ τὴν ἀποκατάστασή του</i>	199

Γλῶσσα, Φιλοσοφία καὶ Ἐπιστήμη

ΚΩΣΤΑΣ Δ. ΝΤΙΝΑΣ	
<i>Γλωσσικὲς παρατηρήσεις στὸ ἔργο τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη:</i>	
<i>ἡ περίπτωση τῆς γλωσσικῆς ποικιλίας</i>	237

PETER MACKRIDGE	
<i>Ὁ Βούλγαρης φαναριώτης στιχουργός:</i>	
<i>Σκέψεις γιὰ τὸν τσελεμπὴ Μέμνονα</i>	253

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ	
<i>Ἡ μετοχέτευση τῆς εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας</i>	
<i>στὴ νεοελληνικὴ σκέψη μέσω τῶν μεταφράσεων:</i>	
<i>Ἡ συμβολὴ τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη</i>	269

ΧΑΡΙΤΩΝ ΚΑΡΑΝΑΣΙΟΣ	
<i>Justus Lipsius, Περὶ εὐσταθείας: Ἕνα ἄγνωστο αὐτόγραφο</i>	
<i>(καὶ ἔργο;) τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη στὸ Βουκουρέστι</i>	329

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΑΤΣΟΠΟΥΛΟΣ	
<i>Ὅταν ἡ μετάφραση γίνεται ἐξελληνισμός: Ἀ. Τακουετίου</i>	
<i>Στοιχεῖα Γεωμετρίας ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη</i>	347

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Γ. ΚΑΡΜΗΣ

*Οί ιδεολογικές, πολιτισμικές και παιδαγωγικές θέσεις του
Ευγενίου Βουλγάρεως και ή άπήχησή τους στη νεώτερη έποχή 397*

Θεολογία και Έκκλησιαστική Πολιτική

ΠΡΩΤΟΠΡ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ

Σοφία και παράχρηση έξουσίας:

Ό Ευγένιος Βούλγαρης περί πάπα και παπισμού445

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ

*Άπόκρισις Όρθοδόξου τινός προς τινά άδελφόν όρθόδοξον
περι τής τών Κατολίκων δυναστείας [...] (Χάλλη 1775):*

Έργο του Νικηφόρου Θεοτόκη ή του Ευγενίου Βούλγαρη;

Στοιχεία, έρμηνείες και ύποθέσεις 463

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Δ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ

Άποστολικότητα και ήσυχασμός στη θεολογική σκέψη

του Ευγενίου Βούλγαρη: Λόγος έκφωνηθείς κατά την ήμέραν

του Άγίου Άποστόλου Άνδρέου του Πρωτοκλήτου 523

ΠΡΩΤΟΠΡ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ι. ΚΑΛΛΙΑΚΜΑΝΗΣ

Η εύθανασία κατά τον Ευγένιο Βούλγαρι 557

ΟΛΕΓΚ-ΜΑΞΙΜ ΤΣΥΜΠΕΝΚΟ

Η πραγματεία του Βούλγαρη Έστορική μελέτη περί

τής χρονολογίας βάπτισης τής πριγκίπισσας Όλγας τής Ρωσίας:

Τά πολιτισμικά συμφραζόμενα και οί προεκτάσεις τους569

ΣΥΜΕΩΝ Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ

Ό Ευγένιος Βούλγαρης ως έκδότης πατερικών κειμένων 613

ΚΩΣΤΑΣ Δ. ΝΤΙΝΑΣ

καθηγητής γλωσσολογίας Πανεπ. Δυτ. Μακεδονίας

Γλωσσικές παρατηρήσεις
στο έργο του Ευγενίου Βούλγαρη:
η περίπτωση της γλωσσικής ποικιλίας

Για την επιστημονική κοινότητα των γλωσσολόγων δεν «κομίζει κανείς γλαύκα εις Αθήνας», αν ισχυριστεί ότι εκείνο που χαρακτηρίζει μια γλώσσα είναι η διαφορετικότητα και όχι η ομοιογένεια και η ομοιομορφία. Τα μέλη μιας γλωσσικής κοινότητας έχουν βέβαια την εσφαλμένη εντύπωση ότι μιλούν μια ενιαία και ομοιόμορφη γλώσσα, εντύπωση που δημιουργείται εκτός των άλλων και από την ύπαρξη σε κάθε οργανωμένη κοινωνία μιας με τεχνητό τρόπο κωδικοποιημένης και άνωθεν επιβεβλημένης γραπτής γλώσσας, η οποία είναι συνήθως λεπτομερώς ρυθμισμένη και τακτοποιημένη σε τρόπο, ώστε να φαίνεται σε μεγάλο βαθμό ομοιογενής και ομοιόμορφη. Αυτή η εικόνα της γραπτής κωδικοποιημένης γλώσσας οδηγεί τους περισσότερους μη ειδικούς περί τα γλωσσικά θέματα να ταυτίζουν τη γλώσσα με τη γραπτή της μορφή και να θεωρούν –λανθασμένα– ότι η γλώσσα γενικά είναι ένα ομοιογενές και ομοιόμορφο σύνολο.¹

Η γλωσσική πραγματικότητα όμως σε κάθε περίπτωση είναι εντελώς διαφορετική. Τα περί γλωσσικής ομοιογένειας είναι ένας καλοστημένος μύθος,² ο οποίος χρησιμοποιείται κάθε φορά που εξυπηρετεί τους στόχους εκείνων που τον επινοούν, ενώ –όπως έχει επιση-

1. Πβ. A. Martinet, *Στοιχεία Γενικής Γλωσσολογίας*, [Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών], Θεσσαλονίκη 1976, σ. 164-165, και A. Χαραλαμπόπουλος – Σ. Χατζησαββίδης, *Η διδασκαλία της λειτουργικής χρήσης της γλώσσας: Θεωρία και Πρακτική εφαρμογή*, εκδ. Κώδικας, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 38-39.

2. Πβ. J. Lyons, *Εισαγωγή στη Γλωσσολογία*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 1995, σ. 44-47.

μανθεί³– καμιά κοινότητα δεν είναι γλωσσικά ομοιογενής και δεν υπάρχουν ούτε δύο άτομα που να χρησιμοποιούν μια γλώσσα με τον ίδιο τρόπο, αφού ακόμη και τα πιο δομημένα στοιχεία της γλώσσας, όπως είναι η φωνολογία και η γραμματική, παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές κατά ομιλητές, χωρίς να παρεμποδίζεται από αυτό το γεγονός η αμοιβαία κατανόηση.⁴

Η διαφορετικότητα που διακρίνει μια κοινωνία εκτείνεται σε δύο κυρίως άξονες. Ο ένας, ο οριζόντιος, αφορά τις διαφοροποιήσεις που οφείλονται στη γεωγραφία: τη γεωγραφική απόσταση που χωρίζει τα μέλη μιας κοινότητας, τους διαφορετικούς γείτονες που την πλαισιώνουν στα άκρα της, την εύκολη ή όχι επικοινωνία των ομιλητών μεταξύ τους, που σχετίζεται με γεωμορφολογικούς παράγοντες, όπως θάλασσα, βουνά, ποτάμια κ.λπ. Ο άλλος αφορά τις διαφοροποιήσεις που σχετίζονται με την κοινωνική διαστρωμάτωση μιας κοινωνίας: τις επαγγελματικές, φυλετικές, εθνοτικές, πολιτιστικές ή ταξικές διαφορές, οι οποίες δημιουργούν διακεκριμένες κοινωνικές ομάδες και υπο-ομάδες μέσα στο σώμα μιας κοινωνίας με σαφή διαφοροποιητικά χαρακτηριστικά.

Οι γεωγραφικές και κοινωνικές αυτές διαφοροποιήσεις και ετερότητες απεικονίζονται με πολύ σαφή τρόπο μέσα στη γλώσσα, αφού αυτή χρησιμοποιείται στο πλαίσιο μιας κοινωνίας, για να ικανοποιήσει τις επικοινωνιακές της ανάγκες και να την εκφράσει· κι όσο μεγαλύτερη ανομοιομορφία και διαφοροποίηση παρουσιάζει μια κοινωνία, τόσο μεγαλύτερες εμφανίζονται και οι αποκλίσεις στη γλώσσα. Έτσι, από τη μια διακρίνουμε τις γεωγραφικές διαλέκτους και τα γλωσσικά ιδιώματα ως απόρροια των γεωγραφικών διαφοροποιήσεων, και από την άλλη τις κοινωνικές διαλέκτους, οι οποίες χαρακτηρίζουν πληθυσμιακές ομάδες με διαφορετικά πολιτιστικά, επαγγελματικά ή οικονομικά γνωρίσματα.

Γιατί όμως τα προφανή για τους γλωσσολόγους είναι συχνά «σημεία αντιλεγόμενα» μεταξύ όλων όσοι ομιλούν περί γλώσσας ή

3. Martinet, *Στοιχεία Γενικής Γλωσσολογίας*, σ. 130.

4. Πβ. Χαραλαμπόπουλος – Χατζησαββίδης, *Η διδασκαλία της λειτουργικής χρήσης της γλώσσας*, σ. 38.

απλώς τη χειρίζονται; Ο λόγος είναι ότι πάντοτε τα θέματα περί γλώσσας ελκύουν το ενδιαφέρον όλων και προκαλούν ζωντανές συζητήσεις, οι πιο πολλές με έντονη ιδεολογική περιχαράκωση και ελάχιστα επιστημονικά επιχειρήματα.

Αυτός είναι και ο αφετηριακός λόγος της παρούσας εργασίας, ως μιας πρώτης προσέγγισης της γλώσσας ενός από τους πιο λαμπρούς εκπροσώπους των νεοελληνικού Διαφωτισμού και πολυγραφότατου επιστήμονα και πνευματικού ανδρός, του Ευγένιου Βούλγαρη. Το πολυσχιδές και πλούσιο έργο του Βούλγαρη παρουσιάζει προφανώς ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς το πώς τοποθετήθηκε ο ίδιος στο φλέγον στην εποχή του Γλωσσικό Ζήτημα και ποιες «τοίς πράγμασι» επιλογές έκανε στο έργο του.

Γλωσσικό Ζήτημα: μια παλιά συζήτηση – διαμάχη

Όλοι λίγο πολύ συμφωνούμε ότι ως Γλωσσικό Ζήτημα ορίζουμε τη διαμάχη των αρχών του 19ου αι. σχετικά με το ποια γλώσσα έπρεπε να καθιερωθεί ως εθνική στον προφορικό και γραπτό λόγο στο υπό ίδρυση ελληνικό κράτος. Στην πραγματικότητα όμως οι απαρχές του γλωσσικού ζητήματος ανάγονται στην εποχή των αλεξανδρινών φιλολόγων, και μόνο αν ξεκινήσει κανείς από εκεί την εξιστόρησή του, μπορεί να δει το όλο ζήτημα στις σωστές του διαστάσεις. Οι λόγιοι έλληνες γραμματικοί της εποχής, αρνούμενοι να δεχτούν ότι η γλώσσα εξελίσσεται, προσκολλώνται τυφλά και δουλικά στους αρχαίους τύπους της κλασικής λογοτεχνίας, νομίζοντας ότι ήταν αρκετό να ξαναφέρουν σε χρήση την αρχαία αττική με τα απαρέμφατα, τις ευκτικές, τους δυικούς και ότι άλλο είχε αχρηστευτεί από τη γλωσσική εξέλιξη, για να λάμψει και πάλι στον Ελληνισμό λογοτεχνική ακμή αντίστοιχη με την αθηναϊκή κλασική. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον –σε σχέση με τον πνευματικό και εκκλησιαστικό άνδρα Ευγένιο Βούλγαρη– ότι η αντίθεση αυτή των λογίων προς την κοινή και ομιλούμενη γλώσσα της εποχής γίνεται πιο έντονη, όταν ο Χριστιανισμός, η νέα θρησκεία, πολεμά την ειδωλολατρία, έχοντας ως γλωσσικό όργανο αυτήν ακριβώς την περιφρονημένη Κοινή. Κρίθηκε τότε ότι η νέα δι-

δασκαλία –όπως άλλωστε συνέβη κι άλλες φορές στην ιστορία– θα μπορούσε να διαδοθεί και να επικρατήσει στις λαϊκές μάζες ευκολότερα, αν χρησιμοποιούσε τη ζωντανή γλώσσα της εποχής. Είναι γνωστό ότι η *lingua franca* της εποχής των πρώτων χριστιανικών χρόνων ήταν η ελληνιστική ή αλεξανδρινή Κοινή, της οποίας η βάση ήταν η αττική διάλεκτος των κλασικών χρόνων, διαφοροποιημένη όμως λόγω της διάδοσής της στα πέρατα του τότε γνωστού κόσμου και των επιδράσεων που είχε αναμφίβολα δεχτεί.

Αυτό είναι τόσο λογικό και φυσικό, ώστε οι πρώτοι χριστιανοί συγγραφείς, αλλά και μεταγενέστερα, αισθάνονται την ανάγκη να δικαιολογούν τις επιλογές τους και να «απολογούνται» για τις γλωσσικές πεποιθήσεις τους. Ο ίδιος ο απόστολος Παύλος αφήνει αξιωματικώς και κοινωνιογλωσσολογικά απολύτως ακριβείς γλωσσικές υποθέσεις, όπως η ακόλουθη (Α΄ Κορ., ιδ΄ 8-9) – προσωπικά επιτρέψτε μου να το θεωρήσω γλωσσικό μανιφέστο για την εποχή του:⁵

«Καὶ γὰρ ἔὰν ἄδηλον φωνὴν σάλπιγξ δῶ, τίς παρασκευάσεται εἰς πόλεμον; οὕτω καὶ ὑμεῖς διὰ τῆς γλώσσης, ἔὰν μὴ εὖσημον λόγον δῶτε, πῶς γνωσθήσεται τὸ λαλοῦμενον; ἔσεσθε γὰρ εἰς ἀέρα λαλοῦντες».

Η επιμονή των πρώτων πατέρων της Εκκλησίας στη λαϊκή γλώσσα λυγίζει αργότερα, όταν η ελληνική παιδεία εισορμά στον χριστιανικό στοχασμό και στο εκκλησιαστικό κήρυγμα. Αυτό κορυφώνεται με τους «τρεις Ιεράρχες» (Μέγα Βασίλειο, Ιωάννη Χρυσόστομο και Γρηγόριο Θεολόγο), που είχαν σπουδάσει στις φιλοσοφικές και ρητορικές σχολές των «εθνικών» της εποχής τους.

Όσα ακολούθησαν τους επόμενους αιώνες είναι λίγο ως πολύ γνωστά:⁶ το αποτέλεσμα υπήρξε μια βαθμιαία εντεινόμενη απομάκρυνση της λαϊκής γλώσσας από τη γλώσσα των λογίων. Και εδώ φτάνουμε στη συμβολή του Βούλγαρη στο συζητούμενο θέμα.

-
5. *Πράγματι, αν η σάλπιγγα σαλπίζει ασαφή ήχο/σάλπισμα, ποιος θα προετοιμαστεί για πόλεμο; Έτσι κι εσείς με τη γλώσσα: αν δεν δώσετε εύληπτο λόγο, πώς θα αναγνωριστεί αυτό που λέτε; Θα μιλάτε στον αέρα.*
 6. Πβ. Πασχ. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, μτφ. Στέλλα Νικολούδη, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα ³2009, σ. 61.

Ο Βούλγαρης και το Γλωσσικό Ζήτημα

Έχει υποστηριχθεί⁷ ότι «ο πρώτος που όντως θέτει ρητά το γλωσσικό ζήτημα στις συζητήσεις των λογίων της εποχής του Διαφωτισμού υπήρξε ο Ευγένιος Βούλγαρης με την πασίγνωστη και διάσημη δήλωση στη Λογική του το 1766: ‘εκσυρικτέον τα χυδαϊστί φιλοσοφείν επαγγελόμενα βιβλιδάρια’»,⁸ λόγος ιδιαίτερα σκληρός, κατηγορηματικός και αφοριστικός –κάτι σαν ανάθεμα– για την ομιλούμενη γλώσσα της εποχής του, αν δει κανείς τη σημασία του ρήματος «ἐκσυρίζω» (: αποδοκιμάζω διά συριγμών, γιουχάρω).⁹ Έτσι, «με την κρίση του Βούλγαρη ότι η καθημερινή γλώσσα ήταν ακατάλληλη ως όργανο της φιλοσοφίας και της υψηλής παιδείας εγκαινιάζεται ουσιαστικά το γλωσσικό ζήτημα και οι συναφείς διαμάχες των λογίων στην ελληνική παιδεία του Διαφωτισμού».¹⁰

Οι γλωσσικές απόψεις του Βούλγαρη διατυπώνονται με σαφήνεια στα πρώτα κιόλας κεφάλαια της Λογικής του, στην πρώτη από τις εισαγωγικές προδιατριβές του προς τους μαθητές του:¹¹ «Όπως τε παρεσκευασμένον ἤκειν χρῆ εἰς φιλοσοφίαν, καὶ πῶς αὐτὴν μετέον». Βασική και απαραίτητη «προπαιδεία» και προϋπόθεση των «μαθητιώντων» κατά τον Βούλγαρη:¹³

«Πρὸ πάντων τοιγαροῦν μὴ κομιδῆ ξένον ὄντα, καὶ ἀδαῆ τοῦ Ἑλληνοσ λόγου, ἤκειν ἀξιῶ τὸν φιλοσοφῆσοντα».

-
7. Πασχ. Μ. Κιτρομηλίδης, «Συζητήσεις για τη διαμόρφωση εθνικής γλώσσας στους κόλπους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», (2007) [http://www.greek-language.gr/greek_lang/studies/history/thema_21/index.html, τελευταία ενημέρωση 5.4.2017].
 8. *Η Λογική εκ παλαιών τε και νεωτέρων συνερανισθείσα, υπό Ευγενίου διακόνου του Βουλγάρως*, Λιψία 1766, σ. 49. Βλ. και την επανέκδοση με προλεγ. επιμ.-εuret. Κ. Θ. Πέτσιος, [Πανεπ. Ιωαννίνων, Τομέας Φιλοσοφίας, Εργαστήριο Ερευνών Νεοελληνικής Φιλοσοφίας, Κείμενα Νεοελλήνων Φιλοσόφων 2], Ιωάννινα 2010.
 9. Βλ. και Ν. Κ. Ψημμένος, «Έκσυρικτέον άρα τα χυδαϊστί φιλοσοφείν επαγγελόμενα βιβλιδάρια’. Απόπειρα ερμηνείας», *Ο Εραμιστής* 20 (1995) 38 και 44.
 10. Κιτρομηλίδης, «Συζητήσεις για τη διαμόρφωση εθνικής γλώσσας στους κόλπους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», ό.π.
 11. Βούλγαρης, *Λογική*, σ. 48 κ.ε.
 13. Βούλγαρης, *Λογική*, σ. 49.

Αξιίζει να σημειώσει κανείς εδώ την αδιαμφισβήτητη απαίτηση του «ἀξιῶ» και την κατηγορηματικότητα του προτασόμενου «πρὸ πάντων», που δείχνουν τη βαρύτητα που δίνει ο Βούλγαρης στον «Ἑλληνα λόγον», θεωρώντας τον σημαντικότερο από τις τέσσερις «προδιατριβές». ¹⁴ Γνώση δε του «Ἑλληνος λόγου» κατά τον δάσκαλο σημαίνει για όποιον μαθητή πρόκειται να ασχοληθεί με τη φιλοσοφία και «ἐκ Γραμματικῆς, καὶ ἐκ τῆς ἄλλης Ἐγκυκλίου τῶν μαθημάτων διατριβῆς, ἰκανῶς συγκεροτημένον». Όσο δε για το «ἰκανῶς», επεξηγεί ότι «τὸ, ἐξ ἑαυτοῦ, τὴν ὡς ἀπὸ τῆς λέξεως δυσχέρειαν, περιελέσθαι ἐστὶ δυνάμενον». Είναι απολύτως σαφές από τα προεκτεθέντα ότι αδήριτη προϋπόθεση ενασχόλησης με κάποιο γνωστικό πεδίο –εν προκειμένῳ τη φιλοσοφία– είναι η «συγκεροτημένη» κατοχή συγκεκριμένου γλωσσικού εργαλείου, στην περίπτωση αυτή «τοῦ Ἑλληνος λόγου».

Η άποψη του Βούλγαρη βάσει της σύγχρονης γλωσσολογίας

Η σύγχρονη γλωσσολογία υποστηρίζει ότι «οι γλώσσες δε διαφέρουν σε αυτό που μπορούν αλλά σε αυτό που έχουν να πουν» με άλλα λόγια: «Δυνάμει μια γλώσσα μπορεί να πει τα πάντα. Δημιουργώντας νέες λέξεις μπορεί να δηλώσει τα πάντα. Αν θα τα δηλώσει ως περίφραση ή ως μία λέξη, δεν έχει πολύ μεγάλη σημασία. Δηλαδή, αν μια γλώσσα κωδικοποιήσει μια έννοια ως μια λέξη, π.χ. ‘ανιψιός’, και μια άλλη ως περίφραση, ‘παιδί του θείου’, δεν έχει πολύ μεγάλη σημασία. Δε θα μειώσει τη νοητική μας ικανότητα ούτε την ευχέρεια της επικοινωνίας μας». ¹⁵

Σε αντίθεση με αυτήν την παραδοχή, με τον Βούλγαρη συνεχίζεται η αντίληψη, της οποίας την αφετηρία πρέπει να αναζητήσει κανείς στον Αττικισμό, ότι το γλωσσικό όργανο είναι εκείνο το οποίο

14. Πβ. και Ψημμένος, *ό.π.*, σ. 42.

15. Γ. Μπαμπινιώτης, «Γλωσσολογική προσέγγιση του λόγου» [<http://www.babinotis.gr/wmt/webpages/index.php?lid=1&pid=7&catid=A&apprec=28>, τελευταία ενημέρωση 5.4.2017].

δημιουργεί τα αριστουργήματα του λόγου –πβ. τα λογοτεχνικά και φιλοσοφικά δημιουργήματα της κλασικής Αθήνας– και όχι η δεινότητα ή η έμπνευση του δημιουργού. Είναι σαν να ισχυρίζεται κανείς ότι το υλικό από το οποίο είναι φτιαγμένο ένα έργο τέχνης είναι αυτό που του δίνει την καλλιτεχνική αξία και όχι η δύναμη του ίδιου του καλλιτέχνη. Ο Φειδίας, όμως –θα συμφωνήσουμε όλοι– μπορούσε να φτιάξει ίδιας αξίας αγάλματα είτε χρησιμοποιούσε μάρμαρο είτε ελεφαντόδοντο και χρυσό. Είναι η ίδια αυτή πεποίθηση που συναντούμε στην κορύφωση του Γλωσσικού Ζητήματος, εκφρασμένη από τον Αλέξανδρο Σούτσο σε επιστολή του προς τον βασιλιά Όθωνα:¹⁶

«Ο Κάλβος και ο Σολωμός, ωδοποιοί μεγάλοι,
κ' οι δύο παρημέλησαν της γλώσσης μας τα κάλλη
ιδέαι όμως πλούσιαι, πτωχά ενδεδυμένοι,
δεν είναι δι' αιώνιον ζωήν προωρισμένοι.»

Για να πάρει την απάντηση μερικά χρόνια αργότερα από τον Κωστή Παλαμά, ο οποίος, απευθυνόμενος στην κριτική του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1891) ότι ο *Υμνος εις την Ελευθερίαν* του Σολωμού είναι ακατάλληλος να δώσει τον εθνικό ύμνο της Ελλάδας, καθώς “η χρήσις γλώσσης [είναι] όχι ανάλογος προς τα ύψιστα αισθήματα του έθνους”, λέει:

«Τι κρίμα να μην καταλάβει ο καημένος ο Σολωμός ότι τα ύψιστα αισθήματα του έθνους θα τα διερμήνευε, αν έλεγε όχι

‘Σε γνωρίζω από την κόψη
του σπαθιού την τρομερή’
αλλά
‘Γιγνώσκω σε εκ της κόψεως
του ξίφους της δεινής’».

Δεν σχολιάζω για την ώρα ότι η λογική απόρροια μιας τέτοιας αντίληψης ότι τελικά το περιτύλιγμα είναι σπουδαιότερο από το περιεχόμενό του είναι ότι σε αυτό τον κόσμο μπορούν να φιλοσοφούν μό-

16. Λίνος Πολίτης, *Ποιητική Ανθολογία*, τ. Δ': *Οι Φαναριώτες και η Αθηναϊκή Σχολή*, εκδ. Δωδώνη, χ.χ., σ. 97-98.

νον οι Έλληνες – και από αυτούς μια μικρή μερίδα που μπορεί να χειρίζεται τον «Έλληνα λόγον».

Θεωρώ μετά από αυτά ότι η άποψη του Βούλγαρη ότι το «χυδαϊστί φιλοσοφείν» είναι αδύνατο¹⁷ οδηγεί σε έναν στείρο γλωσσικό ντετερμινισμό, στην «άποψη ότι είμαστε προκαθορισμένοι ως προς τη γλώσσα και πλήρως εξαρτημένοι, οιονεί υποδουλωμένοι σε αυτήν. Η κρατούσα άποψη σήμερα είναι διαφορετική. Ο άνθρωπος σε κάθε γλώσσα, σε κάθε ανθρώπινη γλώσσα μπορεί να πει τα πάντα. ... [κατά] τη ρήση τού Wittgenstein: “Ό,τι μπορείς να συλλάβεις καθαρά με τον νου σου, μπορείς και να το πεις καθαρά με τη γλώσσα σου”. Άρα, δεν μπορείς να πεις με τη γλώσσα σου μόνον ό,τι δεν έχεις ξεκαθαρίσει στη σκέψη σου. [...]. Δεν υπάρχουν γλώσσες που με εμποδίζουν να εκφραστώ. Τα όποια κωλύματα συναντάμε εδράζονται σε αδυναμία τής σκέψης μας, όχι στη δομή τής γλώσσας, που είναι ένα ανοικτό σύστημα, το οποίο επιδέχεται επέκταση με νεολογισμούς και άλλες διαδικασίες (παραγωγή-σύνθεση)».¹⁸

Η γλωσσική ποικιλία στο έργο του Βούλγαρη

Έχει ενδιαφέρον, βέβαια, να δούμε και πώς ο ίδιος ο Ευγένιος Βούλγαρης υλοποίησε στο έργο του τις γλωσσικές του ιδέες. Από την πολύ πλούσια εργογραφία του επιλέγω να κάνω κάποιες γλωσσικές παρατηρήσεις σε τρία έργα του: α) στη *Λογική* του, β) στην πραγματεία του *Περί παλιρροιών*, και γ) σε ένα κείμενο με εντελώς προσωπικά χαρακτηριστικά, τη *Διαθήκη* του. Η επιλογή αυτή βασίζεται στην ποικιλία κειμενικών ειδών που αντιπροσωπεύουν τα συγκεκριμένα έργα: το πρώτο είναι ένα φιλοσοφικό έργο, όπου συναντούμε και το «γλωσσικό μανιφέστο» του Βούλγαρη, το δεύτερο μια επιστημονική πραγματεία, ενώ το τρίτο ένα προσωπικού περιεχομένου και ενδιαφέροντος κείμενο.

17. Βούλγαρης, *Λογική*, σ. 49.

18. Μπαμπινιώτης, *ό.π.*

Η γλωσσική ποικιλία προκύπτει ήδη από τη χρήση της γενικής του ονόματός του: η Λογική του υπογράφεται «υπό Ευγενίου Διακό-νου του Βουλγάρεως», η επιστημονική πραγματεία αποτελεί «Ιδιό-χειρον σχεδίασμα περί Παλιρροιών του σοφωτάτου Ευγενίου του Βούλγαρη».

Εντυπωσιακά διαφορετική προκύπτει η χρήση της γλώσσας στα τρία αυτά κείμενα ακόμη και μακροσκοπικά, αν διαβάσει κανείς τυ-χαία:

Η Λογική του Βούλγαρη (σ. 48):

ΠΡΟΔΙΑΤΡΙΒΗ ΠΡΩΤΗ

Ὅπως τε παρεσκευασμένον ἤκειν χρὴ εἰς φιλοσοφίαν,
καὶ πῶς αὐτὴν μετιτέον.

§ α'.

Τὸ τῆς Φιλοσοφίας καλὸν, αἰροῦνται μὲν πολλοί, εὐεπη-βόλως δὲ καὶ εὐτυχῶς εἰς τέλος διεξάγοντες εἰσὶ, καὶ πά-νυ ὀλίγοι. Σκοποῦντι δὲ, ὡς οὐτ' ἐξ ἀφυΐας οἱ πάντες, οὔτε δι' ὀλιγωρίαν ἐοίκασι τοῦ τέλους ἐξαμαρτάνειν, ὁ-πότε καὶ τινες ἐξ αὐτῶν, οὐ φαύλως σφᾶς συντεταγμέ-νους ἰδεῖν παρέσχον πρὸς τὴν ἄλλην ἐγκύκλιον παιδείουσι, πρόδηλον οἶμαι, ὅτι τὸ παρὰ τὸ δέον ἐγχειρεῖν, ἀσυντελῆ αὐτοῖς καὶ ἀνήνυτον τὴν περὶ τὸ πρᾶγμα σπουδὴν ἀπερ-γάζεται.

*Περί παλιρροιών*¹⁹

Τὸ πρᾶγμα τῶν Παλιρροιῶν εἶναι ἓνα φαινόμενον, τὸ ὁ-ποῖον ἀφ' οὗ ἄρχησαν οἱ ἄνθρωποι νὰ φιλοσοφοῦν, μὲ προσοχὴν τὸ περιεργάσθησαν, ἀγκαλὰ καὶ ἕως τοῦ νῦν δὲν ἐδυνήθησαν, καὶ ἴσως ἕως τέλους δὲν θέλουν δυνη-θοῦν, μὲ ὅλην τὴν ἀκρίβειαν νὰ τὸ ἐξηγήσουν· μ' ὅλον ὁ-

19. Γ. Αιιάν, *Συλλογὴ ανεκδότων συγγραμμάτων του αοιδίμου Ευγενίου του Βουλγάρεως*, τ. 1, Αθήνα 1838, σ. 15.

ποῦ οἱ ὕστερον μὲ τὴν ὁδηγίαν μιᾶς ἐπιμελοῦς παρατηρήσεως ἔφθασαν νὰ ἀποδώσουν περὶ αὐτοῦ λόγους τινὰς τόσον ἐναλήθεις, καὶ τόσον πιθανοὺς, ὅποῦ φαίνεται πῶς, ἂν δὲν ἐπέτυχον ἐντελῶς τοῦ σκοποῦ, ἔφθασαν ὁμως πολλὰ συμμὰ νὰ τὸν πλησιάσωσι.

Ἡ Διαθήκη²⁰

Εὐγένιος ὁ ποτὲ χρηματίσας ἀρχιεπίσκοπος Σλαβηνίου καὶ Χερσῶνος, ζῶν τε ἔτι καὶ τὸν νοῦν καὶ φρένας ὑγιῶς ἔχων διατίθημι τὴν διαθήκην ταύτην, ἰδίᾳ χειρὶ γράφων αὐτὴν καὶ καθυπογράφων, ὅπως ἂν ἦ ἐπὶ παντὸς κυρία τε καὶ ἀπαράτρεπτος κατὰ τὰ ἐν αὐτῇ διοριζόμενα, ὡς ἐφεξῆς.

Ακούγοντας ἢ διαβάζοντας κανεὶς τα τρία αὐτὰ κείμενα βλέπει «διὰ γυμνοῦ οφθαλμοῦ»:

α) τὴν ἐξεζητημένην χρῆσιν τῆς ἀπρόσωπης σύνταξης (παρεσκευασμένον ἤκειν χρῆ) ἢ τῆς ἀπαρεμφορῆς σύνταξης (ἐοίκασιν ἀμαρτάνειν – ὅπου καὶ ἡ δοτικὴ προσωπικὴ: σκοποῦντι) καὶ τῶν ρηματικῶν ἐπιθέτων (μετιτέον), τῆς ἀρχαίας προσωπικῆς ἀντωνυμίας (σφᾶς) στο κείμενο τῆς λογικῆς, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν

β) πραγματεία, ὅπου ὁ λόγος εἶναι σχεδὸν νεοελληνικός: «Τὸ πρᾶγμα τῶν παλιρροίων εἶναι ἓνα φαινόμενον», «ἄφ' οὗ ἄρχησαν οἱ ἄνθρωποι νὰ φιλοσοφοῦν», «μὲ προσοχὴν τὸ περιεργάσθησαν», ὅπου δὲν παρατηρεῖται οὔτε καν μορφολογικὴ ἐπιτήδευση πρὸς τὴν ἀρχαία ἐλληνική. Οἱ λεξιλογικὲς μάλιστα ἐπιλογές θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ἀκόμα καὶ καθημερινές ἢ διαλεκτικές, πβ. ἀγκαλά, πολλά συμμὰ.

γ) Σὲ μίαν ἐνδιάμεσην κατηγορίαν θὰ μπορούσε νὰ κατατάξει κανεὶς τὸ κείμενο τῆς Διαθήκης, μὲ περισσότερα πάντως νεοελληνικά στοιχεῖα ἀλλὰ ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν γλῶσσαν, καθότι

20. Αἰνιάν, ὁ.π., σ. λε΄.

ο διαθέτης είναι εκκλησιαστικός άνδρας: «ὁ ποτὲ χρηματίσας ἐπίσκοπος», «ζῶν τε ἔτι καὶ τὸν νοῦν καὶ τὰς φρένας ὑγιῶς ἔχων».

Παραλείπω λεπτομερέστερες παρατηρήσεις που αναδεικνύουν μέσω των μορφολογικών, συντακτικών και λεξιλογικών επιλογών τη διαφορετική χρήση της γλώσσας στα τρία αυτά κείμενα.

Η γλωσσική ποικιλία στους λόγιους της μεταβυζαντινής εποχής

Ο Ευγένιος Βούλγαρης δεν αποτελεί εξαίρεση στη μεγάλη σειρά των λογίων της μεταβυζαντινής περιόδου, λίγο πριν το γλωσσικό ζήτημα πάρει τις γνωστές εκρηκτικές του διαστάσεις, καθώς από ένα θέμα συζήτησης μεταξύ συγγραφέων έπρεπε σύντομα να δώσει απάντηση στο αδήριτο ερώτημα: τι γλώσσα θα χρησιμοποιεί η διοίκηση και η εκπαίδευση του νέου –διαφαινόμενου ακόμα τότε– ελληνικού κράτους.

Υπάρχει, λοιπόν, γλωσσική ποικιλία στα κείμενα άλλων λογίων της μεταβυζαντινής εποχής; Έχουν συνείδηση οι ίδιοι της μείξης κωδίκων και της αλλαγής του ύφους τους και πώς οι ίδιοι το δηλώνουν; Και από τι επηρεάζονται στις επιλογές τους; Από αυτό που σήμερα ονομάζουμε «επικοινωνιακή περίσταση» και γνωρίζουμε σαφώς ότι καθορίζει τις γλωσσικές επιλογές των χρηστών μιας γλώσσας; Υπάρχουν αρκετά τεκμήρια που δίνουν απάντηση στα πιο πάνω ερωτήματα. Θα αναφερθώ μόνο στον κατά δύο γενιές παλαιότερο ιερομόναχο και δάσκαλο των ελληνικών γραμμάτων επίσης Αναστάσιο Γόρδιο, του οποίου οι ομοιότητες με τις απόψεις και τη χρήση της γλώσσας εκμέρους του Βούλγαρη είναι εντυπωσιακές, όπως προκύπτουν από τη μελέτη της επιστολικής αλληλογραφίας του.²¹

Ο Γόρδιος ονομάζει τη λαϊκή γλώσσα «χυδαία», «απλή και κοινή» και άλλα παρόμοια και δεν τρέφει γι' αυτήν καμία εκτίμηση, καθώς τη θεωρεί γλώσσα των απαίδευτων και πεπερασμένη: π.χ.

21. Αναστάσιος Γόρδιος, *Αλληλογραφία (1675-1728)*, έκδ. Χαρίτων Καρανάσιος – Ιωάννα Κόλια, προλεγ.-σχ. Χαρίτων Καρανάσιος, τ. Α'-Β', [ΚΕΜΝΕ/Ακαδημία Αθηνών], Αθήνα 2011.

«ὀλίγα θέλω εὔρει εἰς τὴν ἀπλήν καὶ κοινήν καὶ χυδαίαν γλώσσαν διὰ τὸ εἶναι, καθὼς δὲν τὴν λανθάνει, καὶ ἡ γνώσις τῶν χυδαίων εἰς τοῦτα πολλὰ ὀλίγη καὶ ἡ γλώσσα στενὴ διὰ τὴν πολλὴν ἀπαιδευσίαν καὶ βαρβαρότητα». Ἐχει ὁμῶς ἀπόλυτη συνείδηση καὶ ὁ ἴδιος ὅτι: «Κατὰ τὸν ἀπλούστερον τρόπον ὅπου ἤμπορῶ νὰ μεταχειρισθῶ, γράφω τώρα πρὸς τὴν σὴν ἐντιμότητα, διὰ νὰ εἶναι τὰ γραφόμενα φανερώτερα καὶ αὐτοῦ τοῦ φωτός». Ἀλλιῶς, κινδυνεύει καὶ αὐτός νὰ εἶναι «εἰς ἄερα λαλῶν» κατὰ τὴν ῥήσιν τοῦ ἀποστόλου Παύλου, ποῦ προαναφέθηκε.²²

Ἀλλὰ καὶ σε ἐπίπεδο χρήσης τῆς γλώσσας ὁ ρεαλισμὸς τοῦ Ἀναστάσιου Γόρδιου φαίνεται ἀνάγλυφα στὴν 382ῃ ἐπιστολῇ του. Μετὰ τὴν προσφώνηση πρὸς τὸν πρὸς τὸν ιερομόναχο Χριστόφορο, ἀρχίζει: «Σαρακηνῶν πεπόνων, ἤτοι χειμωνικῶν κοινότερον ἢ καρπουζίων βαρβαρικώτερον εἶπειν, ζεῦγος παρὰ σοῦ μοι πεμφθὲν ἐδεξάμην κ.λπ.» καὶ ἀμέσως: «Τὸ ἐλληνίζειν μέντοι τό γε νῦν ἔχον παρεῖς, ἵνα μὴ διὰ τὸ τῶν λέξεων πολυσήμαντον, οἷα φιλεῖ, ἀσάφειά τις καὶ σκότος σκεδάζηται τοῖς ὑπ' αὐτῶν δηλουμένοις, ἀπλουστέρω χρῶμαι τῷ λόγῳ κ.λπ.». Για νὰ συνεχίσει πλέον σε ἀπταιστα καὶ πλήρως κατανοητὰ νεοελληνικά: «Ἄν ἔχῃς κατὰ νοῦν νὰ κοπιάσῃς πάλιν νὰ σὲ ἰδοῦμεν καὶ νὰ μᾶς ἰδῆς οὐ μετὰ πολὺ, φέρε μου τὰ βιβλία τὰ χρυσοστομικά ἐκεῖνα ὅπου εἶναι ἐδικὰ μου, καὶ κράτα ἐκεῖνα ὅπου εἶναι ἐδικὰ σου κ.λπ.».²³

Πολὺ ἐνδιαφέρουσες, τέλος, καὶ ἀπὸ γλωσσικῆς πλευράς –για νὰ ἐρθῶ στα νεότερα χρόνια–, καθὼς ἡ συζήτηση περὶ πολυτυπίας καὶ γλωσσικῆς ποικιλίας ἀκόμη καλὰ κρατεῖ, εἶναι ἡ περίπτωσις δύο ἐξεχόντων εκπροσώπων τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων, τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Καβάφη. Ἐνα ἀπὸ τὰ βασικότερα ἐργαλεῖα τοῦ ἐξαίρετου παπαδιαμαντικοῦ ὕφους εἶναι ὁ μοναδικὸς τρόπος με τὸν ὁποῖο ὁ συγγραφέας ἀναμειγνύει τύπους τῆς δημοτικῆς, τῆς καθαρεύουσας καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς γλώσσας, διανθισμένους συχνὰ με σκιαθίτικους ἰδιωματισμούς, χωρὶς κανέναν ἀπὸ ὅλους αὐτοὺς τοὺς τύπους νὰ ἡγεῖ παρὰταιρος. Ἡ ποιητικὴ γλώσσα

22. Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, τ. Α', σ. 95.

23. Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, τ. Α', σ. 642-643.

τού Καβάφη, από την άλλη, αποτελείται από ένα μίγμα δημοτικής και καθαρεύουσας, της μητρικής του γλώσσας (της κωνσταντινουπολίτικης) και της γλώσσας των ελλήνων εμπόρων της Διασποράς, με αρκετές προσμίξεις γλωσσικών στοιχείων από τους αρχαίους και τους μεσαιωνικούς έλληνες συγγραφείς. Υλοποιεί έτσι έμπρακτα ο ποιητής την αντίληψή του για τη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας και δεν υποτάσσει τις καλλιτεχνικές-ποιητικές εκφραστικές του ανάγκες σε ένα «γλωσσικό μοντέλο» – ούτε του Κοραή, ούτε του Κόντου, ούτε του Ψυχάρη.²⁴

Προέκταση-επέκταση της συζήτησης

Κλείνοντας διατυπώνω το ερώτημα: Μήπως, τελικώς, τα πράγματα όσον αφορά τη γλωσσική χρήση και εν προκειμένω τη γλωσσική ποικιλία δεν είναι τόσο μονοδιάστατα, όπως δείχνουν εκ πρώτης όψεως ή όπως κάποιοι θα ήθελαν να είναι, αλλά είναι πιο σύνθετα και αναδεικνύουν με τον τρόπο αυτό και τον δυναμισμό της γλώσσας (στην περίπτωση μας της ελληνικής) και τη διαχρονική της πορεία, αλλά από την άλλη φανερώνουν και την πολυδιάστατη προσωπικότητα των λογίων εκείνης της περιόδου;

Θα μπορούσε άραγε ο προβληματισμός αυτός να αποτελέσει τη βάση για μια γενικότερη συζήτηση γύρω από τις γλωσσικές επιλογές των λογίων της μεταβυζαντινής περιόδου, με στόχο να μπορούμε να μιλάμε κάποια στιγμή για τη γραμματική της ελληνικής αυτής της εποχής ξεκινώντας από «τη Γραμματική του Βούλγαρη»;

24. Γ. Βελουδής, «Ήξερε ο Καβάφης ελληνικά;», εφημ. *Το Βήμα*, φ. 13.4.1003.

μελέτας καὶ διδασκῶν ἐκ ἀκαέρπης· Καὶ ἅττα δέον ἐκ τῶν κατὰ
Γένος Φιλοσοφικῶν προσηληφότα εἶδέναι, ἃ ταῖς ἐφεξῆς
Προδιατριβαῖς προὔποθεμέναις Εἰσαγωγικαῖς· Καὶ Λογικῶν ἕ-
τω τῶν προδιαθετικῶν εἰρημῶν προδιαλαβόντας, ἐκ ἀλυσι-
τελῆ ἴσως πρὸς τὰ ἐπόμενα, εἰ ἀνύπνου ἐσομένῳ προ-
παίδεον. (1).

ΠΡΟΔΙΑΤΡΙΒΗ Π Ρ Ω Τ Η.

Ὅπως τε παρεσκευασμένον ἦκειν χρῆ εἰς Φιλοσοφίαν,
καὶ πᾶς αὐτῷ μετῖτεον.

§. α.

Τὸ τῆς Φιλοσοφίας καλὸν, αἰετῶνται μὲν παῖδοι, δεπη-
βόλων δὲ καὶ στυγῶν εἰς τέλος διεξάγοντες εἰσι, καὶ
πάνυ ὀλίγοι. Σκοπῶντι δὲ, ὡς ἔτ' ἐξ ἀφύιας οἱ πάντες, ἔτε
δι ὀλιγομίαν εἰκόσασιν τὴν τέλῃ ἐξαμαρτάνειν, ὅποτε καὶ τινὲς
ἐξ αὐτῶν, εἰ Φαύλων σφῆς σιωπηταγμῶν ἰδεῖν παρήχον πρὸς
τῶν ἄλλῳ Ἐγκύκλιον παίδευσιν, προήλθον οἶμα, ὅτι τὸ παρὰ
τὸ δέον ἐγγχειρεῖν, ἀσυντελεῖ αὐτοῖς καὶ ἀνύπνου τῶν περὶ τὸ
πρᾶγμα ἀπεδῶν ἀπεργάζεσθαι. Συμβαίνει γάρ, ἐπὶ πάντος
μὲν ὡς εἰπεῖν καὶ λόγῳ, καὶ πράξεως, μὴ ὀρθῶς πραγματῶ-
μαίσι, εἰδὼν περαίνειν ἐξηκριβωμένον, εἰδὼν ἄετιον· Ἐπὶ δὲ τῆς
Φιλοσοφίας αὐτῆς, καὶ πλέον ὅσον καὶ τὸ βραχὺ τῶν σκοπευμένων
παρενεχθῆναι, εἰς αἰτὸ ἐκ διαμέτρου ἀντιπεριτῆναι ἐπὶ τὸ ἀν-
τιθέτον. Διὸ δὴ καὶ τὸ μὴδὲ τῶν ἀρχῶν τῆς θεωρίας ἀφαι-
θεῖν τῶν ὄντων, τῶν μὴ κατὰ λόγον ἐπιβαλεῖσθαι, θέλτιον ἴσως,
ὅσῳ καὶ τῆς παντελῆς ἀγνοίας ἢ γνῶσις χεῖρων ἐστὶν ἢ ψεύδω-
νυμος. Ἰνα γὰρ μὴ ἔχῃ τινάδῳ μόνον, ἀλλὰ καὶ σφίσι ἐπι-
βλαβῶς τῶν λοιπῶν ποιοῖεν, περὶ τὸ Φιλοσοφεῖν οἱ πλείστοι κα-
τατριβόμενοι, ταῖς ἐξῆς αὐτοῖς ὑποθήκας, εἰον ὅρες τινὰς, καὶ
πρᾶ-

(1) ἢ Ἄγῶν γὰρ καὶ ὁ πρᾶξις, καὶ μύθῳ τὰ πρὸ τῶν μετρίων.
* Στρωματ. Δέγ. Δ.

